

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 12 (2017)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.12.27

Ludwika Szlachowska-Winiarzowa

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

Piętnastowieczna nazwa królewskiego ptaka z herbu Polski

Słowa kluczowe: piętnastowieczne glosy, kodeks Jana Stanki, nazwy ornitologiczne

Key words: fifteenth century glosses, Jan Stanko codex, ornithological names

Prawie całe słownictwo przyrodnicze, a więc także i zoologiczne, które znalazło się w podstawowym materiale *Słownika staropolskiego* (dalej Sstp), pochodzi z dwóch tomów *Średniowiecznej historii naturalnej w Polsce*, wydanych w roku 1900 przez profesora botaniki Uniwersytetu Jagiellońskiego Józefa Rostafińskiego. W części pierwszej autor umieścił wybrane z kilkudziesięciu średniowiecznych rękopisów łacińskie oraz polskie gatunkowe nazwy botaniczne i zoologiczne ułożone według systematycznych nazw gatunkowych, to jest dwuwyrzowych. Księga zawiera kilka indeksów; najobszerniejszy to indeks nazw polskich. Część druga zawiera nazwy łacińskie i polskie podane w oryginalnej pisowni średniowiecznej, ułożone według paginacji kart poszczególnych rękopisów. To dzieło od początku pracy nad Sstp było jego źródłem. Mała część słownictwa z tego zakresu semantycznego pochodziła ze źródeł, które zostały opublikowane już w trakcie wydawania Sstp.

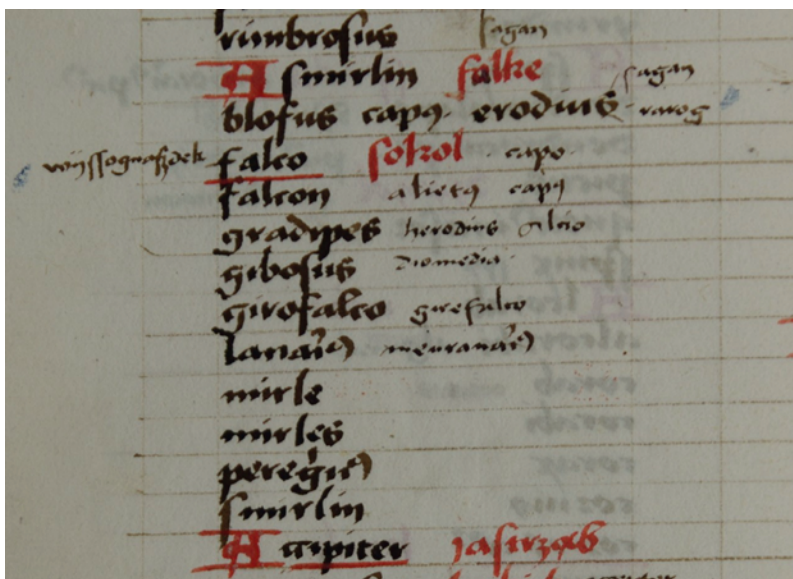
Nazwa, którą chcę przedstawić, została zapisana przez Jana Stankę w roku 1472 w jego rękopisie *Antibolomenum Benedicti Parthi*. Stanko, dyplomowany lekarz po medycynie skończonej na którymś z włoskich uniwersytetów, zostawił w swoim kodeksie obszerny zbiór ówczesnego słownictwa przyrodniczego łacińskiego i staropolskiego¹. Kopiując *Antibolomenum*, dopisywał bowiem do licznych synonimów pochodzących „z arabszczyzny, greckiego, łaciny i barbaryzmów łacińskich” (Rostafiński 1900, cz. I: 34) ich polskie odpowiedniki. Ale naszej nazwy nie znajdujemy w podstawowym materiale Sstp (jedenaście tomów) ani w indeksie nazw polskich u Rostafińskiego. Wyłuskałam ją w czasie kolacjonowania i przeglądania zawartości całych rękopisów, z których Rostafiński wydał polskie średniowieczne

---

¹ Dokładniejszy opis kodeksu i jego zawartości znajdujemy u Rostafińskiego (1900, cz. I: 33–50). O zasługach i kompetencji Stanki jako uczonego europejskiego formatu ówczesnych czasów pisał B. Hryniewiecki (1951: 57).

słownictwo przyrodnicze². Wynikiem tej pracy była korekta transliteracji i transkrypcji wielu nazw staropolskich oraz pozyskanie dwudziestu ośmiu nowych wyrazów, niedostrzeżonych przez wydawcę. Często są to jedyne dotychczasowe poświadczenia w Sstp, czyli *verba absentia*, które zostały wydane w roku 2014 jako pierwsza część Suplementu do Sstp. W tym zeszycie znalazł się też omawiany wyraz.

Interesujący nas zapis znajduje się we wspomnianym rękopisie na k. 241v (według współczesnej paginacji ołówkiem na górnym marginesie). Grupa dwunastu synonimów łacińskich, zapisanych w kolumnie lewej, ułożona jest w porządku alfabetycznym i zaczyna się od wyrazu *Asmirlin*. Wyraz ten ma inicjał namalowany rubryką; to znak, że ta grupa wyrazów odnosi się do innego desygnatu niż wyrazy poprzednie, zaczynające się także nazwą z czerwonym inicjałem. Obok tego pierwszego wyrazu rubryką napisany jest także jego odpowiednik niemiecki *falke*. Przy drugim w kolumnie wyrazie – *blofus* – dopisane są w rzędzie wyrazy: *capus* i *erodius*. Pod nim jest zapis *falco* podkreślony rubryką. W ten sposób kopista kodeksu zaznaczał, że dana nazwa w całym tym zbiorze (niecałkowitych) synonimów jest najbardziej znana i używana; na ogół przy niej dodawał polską głose; przy *falco* dopisał rubryką nazwę *sokol*. Ale oprócz polskich synonimów, wpisywanych przez Stanke przy kopiowaniu księgi czytelną, staranną teksturą, w kodeksie znajdują się jeszcze liczne synonimy łacińskie, a także ich polskie odpowiedniki, „później dopisywane, zapewne w miarę jak właściciel księgi spotykał się z nimi w nowych źródłach, w których się rozczytywał” (Rostafiński 1900: 35). Są one pisane wyłącznie czarnym inkaustem, drobną kursywą. Na załączonym zdjęciu jest interesujący nas fragment kolumny *a* z k. 241v.

² Zdecydowałam się na tę pracę, kiedy sprawdzając w rękopisie BJ nr 774 jeden zapis, zobaczyłam, że wydawca w swoim dziele opuścił na tej karcie kilkadziesiąt nazw łacińskich i polskich, znajdujących się w rękopisie.

Zwracam uwagę na te dwa rodzaje glos, różniące się krojem pisma i czasem ich wpisywania dlatego, że odczytana przeze mnie nazwa jest właśnie dopisana później. Mianowicie przy ostatnim członie wspomnianego już szeregu *blofus, capus, erodius* kopista narysował dwie rozchodzące się proste. Na końcu tej skierowanej do dołu znajduje się nazwa polska *rarog*, umieszczona w materiałach rękopiśmiennych u Rostafińskiego (w części II) pod numerem 1324. Natomiast na końcu tej skierowanej do góry czytamy wyraz *sagan*. Jest on także napisany po raz drugi nad głosą niemiecką *falke*. Taki graficzny sposób podkreślenia przez kopistę, że średniowieczna łacińska nazwa (w tym wypadku *erodius*) oznacza dwa różne staropolskie desygnaty ornitologiczne, nie jest wyjątkowy w rękopisie Stankei. Np. na k. 143v w kolumnie b znajdujemy takie rozwiązanie przy dwóch nazwach łacińskich: *frigellus* i *merugo*. Różnica jest tylko jedna: na k. 143v są dopisane nazwy łacińskie. Zupełnie wyjątkowe jest w naszym zapisie powtórzenie tego samego polskiego wyrazu. Wydaje mi się, że w całym kodeksie nie ma drugiego takiego wypadku.

Pomimo że glosy te pisane są drobnym pismem, jest ono wyraźne i nie ma żadnych wątpliwości, jak odczytać te zapisy. Mimo to nie znajdujemy ich w materiale wydany przez Rostafińskiego. Powstaje pytanie: dlaczego? Sądzę, że odpowiedź jest prosta: wybitny krakowski botanik w ogóle nie zrozumiał tych zapisów, nie wiedział, co one znaczą, chociaż jako Ślązak z pochodzenia musiał być obeznany z językiem czeskim. Świadczą o tym wcale niewyjątkowe bohemizmy w materiale tego kodeksu, np. *dietel, dubrawnik, itrocel, łunak* i in. W wypadku *sagana* jednak nie domyślił się prawdy. Wyraz ten zapewne skojarzył mu się z funkcjonującym w polszczyźnie od początku XVI wieku (pierwsze poświadczenie Stachowski 2007: 343 przytacza z 1524 roku) do dzisiaj *saganem*, oznaczającym „duże naczynie kuchenne, żelazne lub miedziane, do gotowania; rodzaj garnka kuchennego lub kotła”. Znaczenie to zupełnie nie pasowało do nazwy ptaka, dlatego Rostafiński pominął te dwa zapisy. Ale tu popełnił błąd. *Sagan* w znaczeniu ‘duży garnek’ jako pożyczka z tureckiego *sağān* < z arabskiego *ṣaḥn* jest w stosunku do piętnastowiecznego *sagana*, którym się zajmujemy, homonimem. Ma on inne pochodzenie i inne znaczenie. *Sagan* zapisany przez Stankę jako nazwa ornitologiczna też jest pożyczką, ale z języka staroczeskiego. W języku staroczeskim jest on wielokrotnie poświadczony w materiałach źródłowych (prawie) od połowy XIV wieku.

Najstarsze poświadczenie, jakie znalazłam w dostępnych mi źródłach, to glosa u Klareta w jego dziele *Ortulus physiologie*. Cytuję je za *Słownikiem łaciny średniowiecznej w Czechach*³ s.v. *frondius*: Frondius (gl.: sahan) in volucres se tractat ubique volantes *ClarPhys* 307. Autorzy tego słownika chronologię zapisu określają jako: *ante* 1360. Pod tym hasłem znajduje się jeszcze sześć cytatów z takim samym czeskim odpowiednikiem. Kolejny ma datę *circa* 1365, a ostatni 1511. Ten materiał pokazuje starodawność leksemu *sahan* w języku czeskim. Ale przytoczone zapisy odnoszą się do innego ptaka niż nasza staropolska glosa. Cytowany słownik podaje znaczenie: *Falco peregrinus* Tunst. – *sokol stěhovavý*, którego polska nazwa według Brehma to *sokół wędrowný*⁴. Takie samo znaczenie podaje też Šimek w swoim

³ W bibliografii wszystkie tytuły literatury czeskiej podaję w języku oryginałów.

⁴ W Sstp od początku jego redagowania polskie nazwy gatunkowe zwierząt podawane były za dziełem A. Brehma *Žycie zvířat*. Stosuje się to do dzisiaj. U Brehma łacińska nazwa

Słowniku (1947) s.v. *sahan*: orn. 'sokol stěhovavý', bez systematycznej nazwy łacińskiej; dodaje on jeszcze znaczenie ogólne 'lupič'. Za nim identycznie postępują autorzy *Małego słownika staroczeskiego* (Bělič 1978). Ale z zapisu Stanki widać, że glosator nie miał na myśli *sokoła*, skoro wyraz *sokoł*, jak już wspomniałam, dopisał w kodeksie jeden rząd niżej, obok łacińskiej nazwy *falco*. Polski odpowiednik glosator dopisał przy wyrazie *erodius*. Najpierw więc trzeba sprawdzić znaczenie tej nazwy łacińskiej w języku staroczeskim.

Pracując nad identyfikacją pojedynczej nazwy ornitologicznej, nie miałam takich trudności, o jakich pisał J. Strutyński w pracy *Polskie nazwy ptaków krajowych*:

Najwięcej trudności nastęrczało ustalenie, do którego gatunku odnosi się każda z nazw, oraz sprowadzenie wszystkich nazw staropolskich, ludowych i przyrodniczych – zarówno polskich, jak i łacińskich – do jednego, współcześnie używanego mianownika. Była to jedna z najbardziej pracochłonnych czynności wstępnych (Strutyński, 1972: 9).

Drugie ułatwienie to spora dokumentacja nazwy staroczeskiej w historycznych źródłach czeskich, przede wszystkim w różnego rodzaju słownikach. Identyfikacja semantyczna średniowiecznego słownictwa ornitologicznego, jak też w ogóle przyrodniczego, opiera się najczęściej na dwóch elementach: mianowicie na nazwach łacińskich i nazwach w językach narodowych. Czasem w rękopisach piętnastowiecznych zdarzają się cytaty zawierające krótki opis wyglądu desygnatu. Badając czeskie źródła, trzeba pamiętać o tym, że w Czechach, tak jak i w Polsce w tym okresie, łacińskie nazwy przyrodnicze cechowała niejednokrotnie wieloznaczność oraz chwiejność semantyczna. U różnych autorów te same nazwy łacińskie znaczyły co innego (por. Šmilauer 1940: 384). Ich odpowiedniki w języku narodowym były bowiem w większości nazwami ludowymi, które są bardzo różnorodne i nieprecyzyjne, różne na różnych terenach kraju.

Wspomniany wyżej *Słownik średniowiecznej łaciny na ziemiach czeskich* pod hasłem *herodio*, *-onis* i *herodius*, *-i* notuje też między innymi postać *erodius*. Pierwsze dwa znaczenia ornitologiczne nas nie interesują, bo dotyczą innych ptaków⁵, ale przy trzecim znaczeniu trzeba się zatrzymać. Najpierw jest uwaga: 3. *cum frondius (quod vide) confunditur*. Później podano znaczenie łacińskie i czeskie: *Falco peregrinus* Tunst. – *sokol stěhovavý* i w nawiasie odesłanie do artykułu Šmilauera. Na końcu jest jeden cytat: „*heredius est animal fortissimum sahan* Codex Capituli Strigoniensis⁶, k. 6vb”. Pochodzi on z drugiej połowy XV wieku. Cytat krótko, ale jednoznacznie opisuje ptaka, którego nazwano tu *sahanem*. Jest to mianowicie *animal*

---

tego gatunku to *Rhynchodon peregrinus*. Brehm, niestety, nie podaje skrótów nazwisk autorów systematycznych nazw gatunkowych, co nie ułatwia klasyfikacji semantycznej dawnych nazw przyrodniczych w językach narodowych. Wiemy, że często badacze, odnajdując nowe cechy anatomiczne w wielogatunkowych rodzajach, wyodrębniali poszczególne gatunki jako inne rodzaje i nadawali im odrębne nazwy łacińskie. Dodam jeszcze, że Rostafiński notuje gatunek *Falco peregrinus*, ale jako nazwę Linneusza, a nie Tunstalla. Polskim odpowiednikiem tej nazwy według systematyki jest *sokół wędrowny*. W Sstp kilka razy poświadczona jest nazwa *sokół* w tym znaczeniu.

⁵ Jedno znaczenie to *Ardea* – *czapla*, a drugie *Falco columbarius* Tunst. – *drzemlik*.

⁶ *Strigonium* – zlatynizowana nazwa nadana przez Słowian po zajęciu rzymskiego miasta *Salvio Mansio*, węg. *Esztergom*, pol. *Ostrzyhom*.

fortissimum. Przymiotnik *fortis* w tym samym słowniku jest określony między innymi przez łacińskie adiectivum *magnus*. Czy sokół wędrowny jest ptakiem największym i najsilniejszym? Odpowiedź na to pytanie jest jednocześnie odpowiedzią, czy właściwie dokonano tutaj klasyfikacji semantycznej. Trzymając się konkretów, wypada powołać się na opisy ornitologów, którzy w opisach poszczególnych gatunków podają ich cechy rozpoznawcze i wymiary. Korzystałam z Sokołowskiego (1958: 79) i Radziszewskiego (2011: 45), bo Brehm nie zawsze podaje wymiary ptaków i nie ma ich np. przy opisie *sokoła wędrownego*. Najpierw popatrzymy na wymiary sokoła, odnoszące się do samicy, bo one są większe: długość ciała 48–52 cm, rozpiętość skrzydeł 108–120 cm, waga około 1200 g.

A teraz porównajmy je z wymiarami innego ptaka, którego systematyczną nazwę łacińską i czeską notuje s.v. *sahan* J. Jungmann w *Słowniku czesko-niemieckim* (1834–1839)⁷. Pierwsze znaczenie tego wyrazu określa człowieka bardzo wysokiego, wyrosniętego, dryblasę, a także wysoką kobietę. Ale pod literką *b*) czytamy: „*sahan*, -a, *pták, kostilomec*, *Falco halietus*, *Linn.*, *Aquila ossifraga*, *Klein.*, *Meeradler*, *D.* [...], *frondius Aqu*”⁸. Mamy tu dwie łacińskie nazwy gatunkowe tego samego ptaka, pochodzące od dwóch różnych autorów. Dzisiejsza łacińska systematyczna nazwa gatunkowa to *Haliaeetus albicilla* L., a polska współczesna *bielik*⁹. Jego rozmiary są następujące: długość ciała 85–95 cm, rozpiętość skrzydeł 220–250 cm, waga samicy 5000 g¹⁰. Czy mógł piętnastowieczny glosator określić o połowę mniejszego niż *bielik sokoła wędrownego* przymiotnikiem użytym w superlatiwie *animal fortissimum*? Wydaje mi się, że nie.

Bielik to największy ptak drapieżny w Polsce. Wszystkie opracowania ornitologiczne od tego stwierdzenia zaczynają opis gatunku. Najpierw, dla ścisłości, sprecyzujmy miejsce *bielika* w układzie systematycznym świata zwierzęcego i roślinnego. Otóż *bielik Haliaeetus albicilla* L. należy do rodzaju łomignatów albo orłów morskich – *Haliaeetus* (Sav.) i jest jedynym gatunkiem z tego rodzaju występującym w Polsce. Rodzaj należy do licznej (31 rodzajów) rodziny Sokołów-Falconidae. Wyższą jednostką jest rząd: Drapieżce Accipitres i wreszcie gromada Ptaki Aves. Brehm, który wyróżnia jeszcze w obrębie rodziny jednostkę pośrednią podrodzina Orły Aquilinae, tak pisze o ich występowaniu: „Podrodzina orłów zamieszkuje cały Stary Świat. [...] Rodzajem szeroko rozmieszczonym, a jednocześnie wyraźnie zróżnicowanym są łomignaty, zwane też orłami morskimi” (1935–1936: 77).

Nazwa *orzeł morski*, umieszczona wśród synonimów przez Sokołowskiego, występuje też w języku czeskim. W słowniku Jungmanna s.v. *kostilomec* znajdujemy trzy synonimiczne (staro)czeskie nazwy: *mořský orel*, *kostilomka*, *sahan* oraz

⁷ Korzystałam z reprintu wydanego przez J. Petra w latach 1989–1991.

⁸ Cytat ze źródła *Aquensis* (słownik łacińsko-czeski).

⁹ Sokołowski (1958: 53) podaje polskie nazwy historyczne, synonimiczne: *orzeł bielik*, *birkut*, *o. morski*, *o. łomignat*, *o. białogłów*, *o. białogłowy*. A Doroszewski w *Słowniku* notuje jeszcze jedną: *białogon*; nie ma natomiast *orła morskiego*.

¹⁰ Te wymiary podają za Sokołowskim (1958: 53). Według Radziszewskiego (2011: 38) samice mogą ważyć nawet do 7 kg.

starszą rodzajową nazwę łacińską *Falco haliaetus* L.¹¹ Nie ma więc wątpliwości, do jakiego ptaka odnoszą się te wszystkie nazwy.

Pracując nad identyfikacją semantyczną Stankowego *sagana*, możemy posłużyć się nie tylko zapisami ze staroczeskich słowników, ale też sięgnąć do materiału ze średniowiecznych czeskich Biblii. Otóż łaciński wyraz *haliaetus* występuje dwa razy w Starym Testamencie: raz w *Lev* 11, 13: „Haec sunt quae de avibus comedere non debetis, et vitanda sunt vobis: aquilam et gryphem et haliaetum” i drugi raz w *Deut* 14, 12: „immundas ne comedatis: aquilam scilicet et gryphem, et haliaetum”. Są to fragmenty kontekstów niemal identycznych, zawierających „najpełniejszy wykaz starotestamentowych zwierząt z charakterystycznym dla prawa Mojżeszowego podziałem na zwierzęta czyste i nieczyste, których nie można było jeść” (Kwilecka 2003: 107)¹². Dokumentacja z przekładów biblijnych bardziej służy do pokazania dawności i powszechności leksemu w języku staroczeskim niż jako materiał do identyfikacji znaczeniowej nazw realiów starotestamentowych. Przed tym ostatnim przestrzegają badacze średniowiecznych przekładów:

Realia biblijne, w tym zwłaszcza nazwy zwierząt i roślin, przedstawiają poważny problem już dla pierwszych tłumaczy Biblii, [...] tzw. Septuaginty, którzy nie zawsze znajdowali w języku greckim właściwe odpowiedniki dla wymienionych w Biblii nazw hebrajskich. Wpłynął na to duży dystans czasowy, jaki dzielił ten przekład od powstania oryginału, oraz fakt, że niektóre z występ. tam realiów, w tym wypadku zwierzęta czy rośliny, były Grekom zupełnie nieznane a w związku z tym ich nazwy nie miały w języku greckim swoich odpowiedników. Uciekano się wtedy do zwykłej transkrypcji, do peryfraz, lub też nazwy nieznanych zwierząt i roślin zastępowano nazwami z rodzimej fauny i flory. W takiej sytuacji nie trudno o dowolność, różnego rodzaju pomyłki i brak konsekwencji, tym bardziej wówczas, kiedy – jak to miało miejsce z przekładem LXX – mamy do czynienia z przekładem zbiorowym. (Kwilecka 2003: 98)¹³.

---

¹¹ Wszystkie te trzy nazwy znajdują się też w czesko-niemieckim słowniku F. Kotta, przy czym *sahan* poświadczony jest trzema lokalizacjami. Najstarsza z nich to *Žaltář klementinský* (Ps 103, 17), jak podaje autor z pierwszej ćwierci XIV w., ale nie jest to datowanie dokładne. Kolejna lokalizacja to Dobrovský, zapewne *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* z 1821 roku. Derywat *sahanový* jest też w *Žaltáři kapitulým*, z drugiej połowy XIV wieku (por. Rippl 1928: 100).

¹² W swoim opracowaniu pomijam całą złożoną problematykę wiążącą się z przekładem na języki narodowe biblijnych nazw zwierząt, szczegółowo opisaną przez autorkę. Zajmuję się tylko jedną omawianą nazwą ornitologiczną, której szesnastowieczne przekłady biblijne analizuje Kwilecka na s. 114 cytowanego artykułu.

¹³ Przekład biblijnych realiów to trudny problem także dla współczesnych tłumaczy. W tzw. *Biblii poznańskiej* (1973) w odpowiednich miejscach obu ksiąg, *Lev* i *Deut*, pojawiają się wyrazy: *orła*, *kondora* i *sępa* (*aquilam et gryphem et haliaetum*). Oba znane dzisiaj kondory, ptaki należące do podrzędu (w nowszych opracowaniach jest to jednostka niższa, rodzina) *sępy Nowego Świata*, żyją jedynie w Ameryce Południowej: *kondor olbrzymi* w Peru w Andach a *kondor królewski* na obszarach podzwrotnikowego pasa Meksyku i Brazylii (Brehm 1935–1936: 68). Lapsus ten niewiele łagodzi uwaga w komentarzu: „Nazwy niektórych ptaków występują jedynie w tym miejscu, stąd ich odpowiedniki polskie nie mogą uchodzić za naukowo pewne” (s. 180). *Biblia Tysiąclecia* (Poznań 1965) podtrzymuje praktykę szesnastowiecznych tłumaczy zostawiając nazwę *orzeł morski*.

W Septuagincie w obu księgach, *Lev* i *Deut*, w tym miejscu jest wyraz ἀλιαιετον. *Słownik grecko-polski* pod red. Abramowiczówny s.v. ἀλιαιετος podaje znaczenie 'orzeł morski'¹⁴.

W ośmiu rękopiśmiennych Bibliach staroczeskich z pierwszej połowy XV wieku, których leksykalne warianty podaje V. Kyas w wydanej przez siebie *Biblii ołomuńskiej* z 1417 roku (Kyas 1988: 177. 289) w obu księgach mamy w odpowiednich miejscach nazwę *sahan*. Jest ona też w pierwszych drukowanych przekładach Biblii z drugiej połowy XV wieku (*Biblia kutnahorská* z 1489 roku) oraz z początku wieku XVI (*Biblia czeska* wydana w Pradze w 1529 roku, zob. Kwilecka 2011: 111). Z przekładów biblijnych *sahan* zaczął znikać w drugiej połowie XVI wieku. Mianowicie w *Biblii kralickiej* (tom pierwszy z 1579 roku) w obu księgach *sahana* zastąpiła *orlice mořská*.

Możemy też skorzystać z badań K. Volekovej, która w swojej monografii poświęconej piętnastowiecznej czeskiej leksykografii zamieszcza tabelkę ze wszystkimi nazwami ptaków, wymienionymi w *Lev* 11, 13, i sprawdzonymi przez nią w siedmiu źródłach odpowiednikami staroczeskimi (wszystkie z XV wieku). Jako odpowiednik *haliaetus* zawsze pojawia się *sahan* (Voleková 2015: 258).

Polska piętnastowieczna nazwa naszego ptaka przechowała się tylko w dwóch mamotrektach: kaliskim i lubińskim w objaśnieniu nazwy z *Lev* 11, 13¹⁵. W obu mamotrektach jest nazwa *sokoł*, taka też jest w czeskim mamotreku mikułowskim (Żurowska-Górecka 1977: 33). Sstp drukuje ten zapis s.v. *sokół* po przerywniku z podkreśleniem, że to cytat z Biblii i ze znaczeniem ogólnym, bez nazw systematycznych: 'orzeł morski, *aquila maritima*'.

Orzeł morski to nazwa, która pojawia się w większości szesnastowiecznych polskich drukowanych przekładów biblijnych, cytowanych przez I. Kwilecką (oba wydania *Biblii Leopolicy*, 1561 i 1575, *Biblia brzeska* 1563, *Biblia Budnego* 1572 i *Biblia Wujka* 1599) oraz w rękopiśmiennym brulionie przekładu trzech pierwszych ksiąg Starego Testamentu Tomasza ze Zbrudzewa 1549. Oba wydania BL i BW mają *orła morskiego*, a BB *morskiego orła*. Bbrz ma *orlica morskiego*. Kwilecka uważa, że taką interpretację wybrali tłumacze za Biblią Stefanusa z roku 1557, gdzie autor objaśnia *haliaetum* przez *aquila marina*. Tomasz ze Zbrudzewa w swoim brulionie pozostał, według I. Kwileckiej, świadectwo kłopotów przy przekładzie nazwy *halietum*. Widzi je ona w tym, że tłumacz posłużył się Biblią czeską, „na którą powołuje się tylko w wyjątkowo trudnych sytuacjach. Na s. 455 pisze: *halietum*, bohemice *sahana*” (Kwilecka 2003: 114)¹⁶. Na tym kończę dokumentację materiałową dotyczącą czeskiego *sahana*.

¹⁴ Pomijam tu drugą nazwę: *rybołów*, bo oznacza ona ptaka drapieżnego, ale należącego do innej rodziny – *rybołowów*, którego nazwa łacińska to *Pandion haliaëtus L.* (zob. Brehm 1935–1936: 92; Sokołowski 1958: 57). *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* s.v. [Haliaetus] s. Haliatus, ilustrowanym jednym cytatem z Archiwum Komisji Prawniczej z 1566 roku, podaje znaczenie *krogulec*, *Nisus communis Cuv.*

¹⁵ Nie zachowały się odpowiednie fragmenty w *Biblii Zofii*.

¹⁶ Ciąg dalszy komentarza w tekście oraz notatek marginesowych pokazuje, że istotnie autor „mocował się” z tą nazwą: pojawia się tu najpierw polski *wieloryb*, z którego się jednak autor wycofuje, ale na marginesie dopisuje *drosd*, a po dłuższym łacińskim komentarzu wstawia zapis *krogvlic*. Nie rozumiem tu nazwy *drosd*, bo nie oznacza ona ptaka drapieżnego, ale nazywa małego ptaka śpiewającego. I. Kwilecka nie komentuje tej nazwy. Autorka już we

Słowniki etymologiczne języka czeskiego nie przytaczają nazwy *sahan*. Ale wydaje się, że jest ona przejrzysta etymologicznie i w sposób naturalny kojarzy się z czasownikiem *sahati*. *Sahan* jest *deverbativum* od staroczeskiego czasownika *-sieti* < *-síci*; *praes. -sahu, -sěžeš*. Prasłowiańska postać **sęgati, *sęgnōti* pochodzi od pierwotnego **sęgti*. Podstawowe znaczenie to *'sięgać'*, ale też *'brać, chwycić'*. Jungmann w swoim słowniku s.v. *sáhn* zamieszcza sporą dokumentację materiałową z podstawowym znaczeniem *'wyciągnąć rękę, żeby dostać lub osiągnąć'*. Ale wyodrębnia też dużą grupę cytatów z komentarzem *„ze znaczeniem mocy, bezprawa, gwałtu”*. Myślę, że ten odcień znaczeniowy czasownika *sahati* stał się podstawą staroczeskiej ornitologicznej nazwy. Największy ptak drapieżny Europy zdobywał pożywienie w sposób naturalny używając siły i przemocy. Brehm (1935–1936: 78) pisze, że łomignaty *„polują na wszelkie zwierzęta, którym mogą dać rady. [...] Młode foki [łomignat] porywa w bezpośrednim sąsiedztwie matek, łapie ryby w wodzie”*. Radziszewski (2011: 38) dodaje: *„Jego majestatyczny wygląd wzbudza podziw ludzi i postrach wśród ptaków. [...] Chwyta zdobycz nogami opatrzonymi w silne szpony. [...] Mniejszą zdobycz bielik chwyta jedną nogą i potrafi zjeść ją w locie”*.

Nazwa utworzona jest za pomocą przyrostka *-an*, który już w prasłowiańszczyźnie (*-anъ*) *„zaświadczony jest dobrze zarówno w formacjach denominatywnych, jak i dewerbalnych”* (Sławski 1974: 130). Kategoria, do której należy zaliczyć omawiany wyraz, to nazwy działacza, chociaż w tym wypadku nie odnosi się ona do osoby, a do zwierzęcia.

Wróćmy do zapisu Jana Stanki. Wprowadził on do średniowiecznej polszczyzny ten bohemizm leksykalny w postaci na wpół spolonizowanej. Zastąpił bowiem rdzenną czeską spółgłoskę *h* polską *g*. Natomiast bez zmiany pozostawił czeską realizację prasłowiańskiej nosówki.

W Sstp s.v. *sięgać* pole znaczeniowe *'chwycić, capere'* było poświadczone jednym tylko cytatem z *Rozmyślenia przemyskiego*: *„Iudasch nye odpovyedzjal ny-yednego slova, by (pro bo) vydzial, yze yescze yego nykt nye szyagal albo yal Rozm 619”*. Te słowa to komentarz do zachowania Judasza chwilę przed pojmaniem Jezusa w ogrodzie Oliwnym. Po „odzyskaniu” ukrytego dotąd w rękopisie z 1472 roku leksemu *sagan* mamy drugie poświadczenie z tego pola znaczeniowego. Warto jeszcze odnotować, że wśród średniowiecznych synonimów łacińskich zapisanych przez Stanke, tych pierwotnych i tych późniejszych glos, dopisanych drobnymi literami, znajdujemy dwa razy nazwy należące do tego samego pola znaczeniowego: *capus* i *capo* (zob. zdjęcie). Myślę, że na tej podstawie można, w pewnym zakresie, wysuwać wnioski o analogii tej sfery pojęciowej w systemie leksykalnym języka polskiego i łacińskiego.

Na końcu pragnę dodać komentarz do tytułu. Nie prowadziłam żadnych drobiazgowych badań heraldycznych. Nie mam do tego żadnego przygotowania; opieram się na stwierdzeniach ornitologów. W „ornitologicznej” *Encyklopedii ilustrowanej* Michał Radziszewski (2011: 38) pisze: *„Bielik to największy ptak szponiasty gniazdujący w Polsce. Zwyczajowo jest nazywany orłem bielikiem i utożsamiany z pierwowzorem polskiego godła państwowego”*.

---

wcześniejszej pracy opisywała te fakty (Kwilecka 1967: 81, 98), nie podając jednak wszystkich notatek autora do tego miejsca.

Wykaz skrótów

Lev – Liber Levitici, Księga Kapłańska.

Deut – Liber Deuteronomii, Księga Powtórzonego Prawa.

Bibliografia

- Brehm A., 1935–1936, *Życie zwierząt*. Przekład polski w oprac. G. Dehnela, J. Domaniewskiego, A. Dunajewskiego, J. Gallery, T. Jaczewskiego, S. Markowskiego, W. Rydzewskiego, T. Wolskiego, t. II, Warszawa.
- Bělič J., Kamiš A., Kučera K., 1978, *Malý slovník staročeský*, Praha.
- Brulion przekładu pierwszych trzech ksiąg Biblii pióra Tomasza ze Zbrudzewa, czyli tzw. mamotrept gnieźnieński*, 1971. Z rękopisu oprac. i wyd. I. Kwilecka, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Słownik staropolski. Suplement, cz. I (Verba absentia)*, 2014, red. naukowy E. Deptuchowa, Kraków.
- Der alttschechische Kapitelsalter*, 1928, wyd. Rippl E., Praga.
- Gebauer J., 1894, *Historická mluvnice jazyka českého*, Díl I, Praha–Viedeň.
- Holub J., Kopečný F., 1952, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Hryniewiecki B., 1951, *Józef Rostafiński (1850–1928) w setną rocznicę urodzin*. „Acta Societatis Botanicorum Poloniae” XX (Suppl.), s. 47–76.
- Kott F., 1878–1887, *Česko-německý slovník*, Praha.
- Jungmann J., 1834–1839, *Slovník česko-německý*, Praha.
- Kralická bible 1579*, 1995, *Biblia Slavica*, Herausgegeben von H. Rothe, F. Scholz, Facsimile. Díl první, Paderborn–München–Wien–Zurich.
- Kutnahorská bible bei Martin von Tišnov 1489*, 1989, *Biblia Slavica*, Herausgegeben von R. Olesch, H. Rothe, Paderborn–München–Wien–Zurich.
- Kwilecka I., 1967, *Uwagi o warsztacie pisarskim Tomasza ze Zbrudzewa*, „Slavia Occidentalis” XXVI, s. 79–107.
- Kwilecka I., 2003, *Problem tłumaczenia realiów biblijnych. Świat zwierzęcy w Starym Testamencie*, [w:] *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Studia i Materiały 66, Poznań, s. 95–124.
- Mamotrepty staropolskie*, 1977, oprac. W. Żurowska-Górecka, V. Kyas, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia*, 1965, Poznań.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, 1973, Poznań.
- Polska. Ptaki. Encyklopedia ilustrowana*, 2011, red. prowadzący M. Szokalski, tekst M. Radziszewski, Warszawa.
- Rejzek J., 2001, *Český etymologický slovník*, Leda.
- Slovník středověké latiny v českých zemích*, 1987, 1993, t. I, red. L. Varel, t. II komitet red. J. Kejř, H. Kurzová i in., Praha.
- Słownik grecko-polski*, 1958, red. Z. Abramowiczówna, t. I, Warszawa.
- Słownik języka polskiego*, 1958–1969, red. W. Doroszewski, Warszawa.

- Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, 1956–1967, red. M. Plezia, t. II, Wrocław Kraków–Warszawa.
- Słownik prasłowiański*, 1974, red. F. Sławski, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I, Warszawa 1953–1955, t. II–IX Wrocław–Warszawa–Kraków 1956–1987, t. X–XI Kraków 1988–2002.
- Sokołowski J., 1958, *Ptaki ziem polskich*, t. II, Warszawa.
- Stachowski S., 2007, *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.
- Staročeská bible drážďanská a olomoucká*, 1988, wyd. Kyas V., t. III, Genesis-Esdráš, Praha.
- Strutyński J., 1972, *Polskie nazwy ptaków krajowych*, Prace Komisji Językoznawstwa nr 33, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Šimek F., 1947, *Slovníček staré češtiny*, Matice Česká, Praha.
- Šmilauer V., 1940, *Česká jména ptáků v Klaretově Fysiologiáři*, „Listy filologické”, LXVII, s. 383–394.
- Średniowieczna historia naturalna w Polsce*, 1900, wyd. Rostafiński J., cz. I *Symbola ad historiam naturalem medii aevi. Plantas, animalia, lapides et cetera simplicia medicamenta* [...], Kraków.
- Średniowieczna historia naturalna w Polsce*, 1900, wyd. Rostafiński J., cz. II *Collectanea scientiam naturalem qualis medii aevi temporibus in Polonia viguit illustrantia* [...], Kraków.
- Voleková K., 2015, *Česká lexikografie 15. století*, Praha.

Rękopisy

Antibolomenum Benedicti Parthi. Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej. Ms 225.

The fifteenth century name of the royal bird, the coat of arms of Poland

Abstract

The authoress presents the fifteenth century gloss, found in the codex *Antibolomenum Benedicti Parthi* by Jan Stanko. The word *sagan* mentioned there, is a loan-word taken from the old-Czech language and means: white-tailed eagle '*Haliaeetus albicilla* L.'